

नेहरू आणि लोकशाही समाजवाद

¹रोहित अनिल भोईटे, ²प्रा. डॉ. मेघराज एकनाथ औटी

¹(एम.ए. – राज्यशास्त्र भाग एक)

²(सहाय्यक प्राध्यापक व संशोधन मार्गदर्शक, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख)

आर. बी. नारायणराव बोरावके महाविद्यालय, श्रीरामपूर (स्वायत्त) जिल्हा- अहिल्यानगर

Article Info	ABSTRACT
Article History: Received: 20th February 2026 Accepted: 01st March 2026 Published: 07th March 2026	हा शोधनिबंध जवाहरलाल नेहरूंच्या लोकशाही समाजवादाच्या संकल्पनेचे विश्लेषण करतो, जी आधुनिक भारतीय राजकीय विचाराची मूलभूत योगदान आहे. भारताचे पहिले पंतप्रधान (१९४७-१९६४) म्हणून नेहरूंचा लोकशाही मूल्ये आणि समाजवादी तत्त्वांचा समन्वय साधण्याचा दृष्टिकोन होता; मिश्र अर्थव्यवस्था, धर्मनिरपेक्षता आणि नियोजित औद्योगिकीकरणाद्वारे उपनिवेशकालीन दारिद्र्य, असमानता आणि सामाजिक फूट यांना सामोरे जाण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. फेबियन समाजवाद आणि पाश्चात्य उदारमतवादाच्या प्रभावाने त्यांनी एकाधिकारशाही पर्याय नाकारले, तर कल्याणकारी राज्यात व्यक्तिस्वातंत्र्याला प्राधान्य दिले. हा अभ्यास नेहरूंच्या अहिंसक परिवर्तन, आर्थिक नियोजन आणि बहुविध समाजातील राष्ट्रीय ऐक्यावर भर देण्याचे परीक्षण करतो. यात Occupy Wall Street (२०११) सारख्या जागतिक आंदोलनांशी तुलना करून आर्थिक असमानतेविरोधातील मध्यमवर्गीय प्रतिकार आणि वैचारिक नेतृत्व टिकवण्याच्या आव्हानांची समानता अधोरेखित केली आहे. केंद्रीकरणाच्या टीकेस नेहरूंचा मॉडेल समावेशक विकास आणि लोकशाही समाजवादावरील समकालीन वादविवादात प्रासंगिक राहिला आहे.
Keywords: जवाहरलाल नेहरू, लोकशाही समाजवाद, मिश्र अर्थव्यवस्था, धर्मनिरपेक्षता, नियोजित औद्योगिकीकरण, Occupy Wall Street, भारतीय राजकीय विचार.	

Plagiarism Check Report:

Date of Report: March 01, 2026

Similarity Index: 4%

Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2026 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Bhoite, R. A., & Auti, M. E. (2026). नेहरू आणि लोकशाही समाजवाद. *IIP: World Journal of Humanities and Social Sciences (IIPWJHSS)*, 2(1), 884-888.

प्रस्तावना

जवाहरलाल नेहरू हे आधुनिक भारताचे शिल्पकार आणि स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान होते. त्यांनी १९४७ ते १९६४ पर्यंत देशाचे नेतृत्व केले. त्यांचा जन्म १४ नोव्हेंबर १८८९ रोजी इलाहाबाद येथे झाला. त्यांचे वडील मोतीलाल नेहरू हे प्रसिद्ध वकील आणि स्वातंत्र्यसैनिक होते. नेहरूंच्या बालपणीच त्यांना इंग्लंडमध्ये शिक्षणासाठी पाठवले गेले. हॅरो आणि केंब्रिज विद्यापीठातून त्यांनी शिक्षण पूर्ण केले. तेथे त्यांच्यावर उदारमतवाद, फेबियन समाजवाद आणि संसदीय लोकशाहीच्या विचारांचा प्रभाव पडला.

स्वातंत्र्यापूर्वीच्या भारतात दारिद्र्य, बेरोजगारी, जातीय भेदभाव आणि धार्मिक तणाव प्रचलित होते. नेहरूंच्या मते, या समस्या शास्त्रीय आणि नियोजित दृष्टिकोनातून सोडविता येऊ शकतात. औद्योगिकीकरणाशिवाय आर्थिक विकास शक्य नाही, असा ठाम विश्वास त्यांनी मांडला. समाजवादाची कास धरून त्यांनी लोकशाही मार्गाने समाजवादी समाजरचना शक्य असल्याचे प्रतिपादन केले. मिश्र अर्थव्यवस्थेच्या माध्यमातून सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रांचा समन्वय साधून समाजवादी ध्येय साध्य करता येईल, हे त्यांनी प्रत्यक्षात दाखवून दिले.

भारताच्या बहुधर्मी, बहुजातीय आणि बहुभाषिक समाजात ऐक्य साधण्यासाठी धर्मनिरपेक्षतेचा आग्रह त्यांनी ठामपणे मांडला. रशियातील हुकूमशाही आणि नाझीवादाच्या धोक्यांची जाणीव ठेवून त्यांनी लोकशाही मार्गाने समाजवाद साध्य करण्याचा आग्रह धरला. काँग्रेसच्या विचारधारेला समाजवादी दिशा देण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला.

हा शोधनिबंध नेहरूंच्या लोकशाही समाजवादाच्या संकल्पनेचे वैशिष्ट्ये, वैचारिक पार्श्वभूमी, प्रत्यक्ष अंमलबजावणी आणि समकालीन प्रासंगिकता (Occupy Wall Street शी तुलना करून) विश्लेषित करतो.

■ नेहरूंच्या समाजवादी विचारांची वैचारिक पार्श्वभूमी

नेहरूंच्या विचारांवर फेबियन समाजवादाचा मोठा प्रभाव होता. फेबियन समाजवाद हा क्रमिक आणि शांततापूर्ण परिवर्तनावर भर देणारा होता. नेहरू मार्क्सवादाच्या भौतिकवादाला मान्यता देताना हुकूमशाहीला विरोध करत होते. त्यांच्या *An Autobiography* (१९३६) आणि *The Discovery of India* (१९४६) या पुस्तकांतून त्यांचे विचार स्पष्ट होतात.

स्वातंत्र्यापूर्वी भारतात ब्रिटिश साम्राज्यवादने आर्थिक शोषण केले होते. नेहरूंच्या मते, स्वातंत्र्यानंतर आर्थिक स्वातंत्र्याशिवाय राजकीय स्वातंत्र्य अपूर्ण राहील. त्यासाठी राष्ट्रीयीकरण, सहकारी तत्त्व आणि आर्थिक न्याय आवश्यक होते. ते म्हणतात, "समाजवाद हा केवळ आर्थिक व्यवस्था नव्हे, तर जीवनाचा दृष्टिकोन आहे."

इंग्लंडमधील शिक्षणाने त्यांना व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि संसदीय लोकशाहीची ओळख करून दिली. गांधीजींच्या अहिंसेचा प्रभाव असला तरी नेहरूंचा दृष्टिकोन अधिक वैज्ञानिक आणि आधुनिक होता. ते रशियातील स्टालिनच्या हुकूमशाहीला नाकारत होते. त्यामुळे त्यांचा समाजवाद लोकशाही मूल्यांशी सुसंगत होता.

काँग्रेसच्या अवडी संमेलनात (१९३६) त्यांनी समाजवादी धोरणांचा पुरस्कार केला. १९५५ च्या अवडी ठरावात समाजवादी समाजरचनेचे ध्येय स्वीकारले गेले. नेहरूंच्या नेतृत्वात पंचवार्षिक योजनांची सुरुवात झाली, ज्याने भाखरा-नांगल,

दामोदर व्हॅली सारखे प्रकल्प उभे राहिले.

नेहरूंच्या विचारांत उदारमतवाद आणि समाजवादाचा समन्वय दिसतो. व्यक्तीचा विकास हा समाजवादाचा उद्देश असावा, असा त्यांचा आग्रह होता.

■ लोकशाही समाजवादाची प्रमुख वैशिष्ट्ये

नेहरूंच्या लोकशाही समाजवादाची वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत:

१. **मिश्र अर्थव्यवस्था:** नेहरूंच्या दृष्टिकोनात खाजगी आणि सार्वजनिक क्षेत्रांचा समन्वय आवश्यक होता. दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत (१९५६-१९६१) महालनोबिस मॉडेलवर आधारित भारी उद्योगांना प्राधान्य दिले गेले. सार्वजनिक क्षेत्रात स्टील, रेल्वे, विमानवाहतूक यांचा विस्तार झाला. खाजगी क्षेत्राला प्रोत्साहन देताना शोषण थांबवणे हा उद्देश होता.
२. **धर्मनिरपेक्षता:** बहुधर्मी भारतात राष्ट्रीय ऐक्य साधण्यासाठी राज्याचा धर्मापासून अलिप्तपणा आवश्यक होता. नेहरू म्हणतात, "धर्म हा वैयक्तिक बाब आहे, राज्याचा नाही." हिंदू कोड बिल (१९५५-५६) द्वारे महिलांना समान हक्क दिले गेले.
३. **नियोजित आर्थिक विकास:** पंचवार्षिक योजनांद्वारे दारिद्र्य निर्मूलन आणि औद्योगिकीकरण साधले गेले. पहिल्या योजनेत कृषी, दुसऱ्यात उद्योगांना प्राधान्य. नेहरूंच्या काळात GDP वाढ ४% च्या वर राहिली.
४. **व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि समान संधी:** कल्याणकारी राज्यात व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास हा उद्देश. शिक्षण, आरोग्य आणि रोजगारावर भर.
५. **अहिंसक आणि घटनात्मक परिवर्तन:** हिंसेच्या मार्गाला नाकारून लोकशाही संस्थांद्वारे बदल घडवणे.
६. **Non-Aligned Movement व परराष्ट्र धोरण:** जागतिक शक्तींमध्ये संतुलन साधून स्वातंत्र्य रक्षण. बँडुंग परिषद (१९५५) आणि NAM ची स्थापना. जवाहरलाल नेहरूंच्या परराष्ट्र धोरणाचा केंद्रबिंदू अलाइनमेंट-विरहित धोरण (Non-Aligned Movement – NAM) होता. हे धोरण शीतयुद्धाच्या काळात (१९४५-१९९१) अमेरिका आणि सोव्हिएत युनियन या दोन महासत्तांमध्ये निर्माण झालेल्या ब्लॉक्स (NATO आणि Warsaw Pact) मध्ये न अडकता भारताचे स्वातंत्र्य, संप्रभुता आणि राष्ट्रीय हितांचे रक्षण करण्यावर आधारित होते. नेहरूंच्या मते, नवस्वतंत्र देशांनी कोणत्याही महासत्तेच्या गटात सामील न होता स्वतंत्र भूमिका घ्यावी, जेणेकरून ते आपल्या विकासावर लक्ष केंद्रित करू शकतील.

नेहरूंच्या लोकशाही समाजवादाचा एक महत्त्वाचा भाग म्हणजे त्यांचे **अलाइनमेंट-विरहित परराष्ट्र धोरण** (Non-Aligned Foreign Policy). हे धोरण शीतयुद्धाच्या (Cold War, १९४५-१९९१) काळात अमेरिका (भांडवलशाही ब्लॉक – NATO) आणि सोव्हिएत युनियन (साम्यवादी ब्लॉक – Warsaw Pact) या दोन महासत्तांमधील तीव्र स्पर्धेत भारताला तटस्थ ठेवण्यावर आधारित होते. नेहरूंच्या मते, नवस्वतंत्र देशांनी कोणत्याही महासत्तेच्या गटात सामील न होता स्वतंत्र भूमिका घ्यावी, जेणेकरून ते आपल्या आर्थिक विकास, शांतता आणि संप्रभुता यावर लक्ष केंद्रित करू शकतील. हे धोरण केवळ तटस्थता नव्हते, तर **सकारात्मक तटस्थता** (Active or Positive Neutrality) होते – म्हणजे शांतता, निरस्त्रीकरण, उपनिवेशवाद विरोध आणि विकासशील देशांच्या हितांसाठी सक्रिय भूमिका घेणे.

धोरणाची मुख्य उद्देश आणि तत्त्वे

नेहरूंच्या परराष्ट्र धोरणाची प्रमुख उद्देश्ये खालीलप्रमाणे होती:

१. स्वातंत्र्य आणि संप्रभुत्वाचे रक्षण:

- उपनिवेशवादाच्या दीर्घ पार्श्वभूमीवर नेहरूंचा विश्वास होता की, नवस्वतंत्र देशांना महासत्तांच्या नवउपनिवेशवादापासून (Neo-Colonialism) वाचवावे लागेल.
- कोणत्याही लष्करी गटात (Alliance) सामील झाल्यास भारताची स्वतंत्र निर्णयक्षमता कमी होईल आणि तो शीतयुद्धाचा बळी ठरेल.
- भारताने दोन्ही ब्लॉक्सकडून मदत घेतली (उदा. अमेरिकेकडून PL-480 अंतर्गत अन्नधान्य मदत, सोव्हिएतकडून भिलाई इस्पात प्रकल्पासाठी तांत्रिक सहकार्य), पण कोणत्याही लष्करी करारात सामील झाला नाही.

२. जागतिक शक्तींमध्ये संतुलन:

- नेहरूंच्या मते, महासत्तांच्या स्पर्धेत तटस्थ राहून भारत जागतिक शांततेसाठी मध्यस्थाची भूमिका बजावू शकतो.
- हे धोरण भारताला आर्थिक आणि राजकीयदृष्ट्या स्वावलंबी बनवते.

३. पंचशील तत्त्वे (Panchsheel Principles):

- १९५४ मध्ये चीनबरोबरच्या करारात नेहरू आणि झोऊ एनलाई यांनी पंचशील तत्त्वे मांडली:
 १. एकमेकांच्या प्रादेशिक अखंडतेचा आणि संप्रभुत्वाचा आदर.
 २. परस्परांवर आक्रमण न करणे.
 ३. परस्परांच्या अंतर्गत मामल्यात हस्तक्षेप न करणे.
 ४. समानता आणि परस्पर लाभ.
 ५. शांततापूर्ण सहअस्तित्व.
- ही तत्त्वे नंतर NAM च्या आधारस्तंभ ठरली आणि आशिया-अफ्रिका देशांसाठी मार्गदर्शक बनली.

■ Occupy Wall Street आंदोलनाशी तुलना

२०११ च्या Occupy Wall Street आंदोलनाने आर्थिक असमानतेविरोधात मध्यमवर्गीय प्रतिकार उभा केला. हे आंदोलन "१% विरुद्ध ९९%" च्या घोषणेवर आधारित होते. नेहरूंच्या समाजवादाशी याची समानता आहे – दोन्हीमध्ये शोषण आणि विषमता विरोधी भावना प्रबळ आहे. तथापि, Occupy हे विकेंद्रीकृत आणि मीडिया-आधारित होते, तर नेहरूंचा दृष्टिकोन राज्य-केंद्रित आणि नियोजित होता. Occupy मध्ये वैचारिक नेतृत्वाची कमतरता होती, ज्यामुळे ते दीर्घकाळ टिकले नाही. नेहरूंच्या मॉडेलमध्ये राज्याची सक्रिय भूमिका होती, ज्याने भारताला स्थिर विकासाची दिशा दिली.

आजच्या जागतिकीकरणात Occupy सारखी आंदोलने नेहरूंच्या विचारांची प्रासंगिकता दाखवतात – आर्थिक न्याय लोकशाहीसाठी आवश्यक आहे. (शब्दसंख्या: सुमारे १५००)

■ नेहरूंच्या लोकशाही समाजवादाची टीका आणि मूल्यमापन

नेहरूंच्या मॉडेलवर अति-केंद्रीकरणाची टीका झाली. लायसन्स राज आणि नोकरशाहीमुळे खाजगी क्षेत्र दबले गेले. राममनोहर लोहिया आणि जयप्रकाश नारायण यांनी याला "राज्य समाजवाद" म्हटले. तथापि, नेहरूंच्या काळात भारताने आधुनिक पाया घातला – इस्त्रो, आयआयटी, भाभा अटॉमिक रिसर्च सेंटर सारख्या संस्था उभ्या राहिल्या. दारिद्र्य कमी झाले आणि साक्षरता वाढली. समकालीन काळात नोटबंदी, GST आणि आर्थिक विषमता वाढली आहे. नेहरूंचे विचार समावेशक विकासासाठी मार्गदर्शक ठरू शकतात.

निष्कर्ष

नेहरूंचा लोकशाही समाजवाद हा उदारमतवाद आणि समाजवादाचा यशस्वी समन्वय होता. त्यांनी भारताला धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही आणि आधुनिक राष्ट्र बनवले. आजच्या आर्थिक असमानता आणि लोकशाही संकटांच्या पार्श्वभूमीवर त्यांचे विचार अधिक प्रासंगिक आहेत. Occupy Wall Street सारख्या आंदोलनांशी तुलना करून समजते की, लोकशाही समाजवाद दीर्घकाळ टिकणारा पर्याय आहे.

संदर्भ सूची

1. Nehru, J. (1936). *An Autobiography*. London: John Lane.
2. Nehru, J. (1946). *The Discovery of India*. Meridian Books.
3. Gopal, S. (1976–1984). *Jawaharlal Nehru: A Biography* (Vols. 1–3). Harvard University Press.
4. Brecher, M. (1959). *Nehru: A Political Biography*. Oxford University Press.
5. Zachariah, B. (2004). *Nehru*. Routledge.
6. Khilnani, S. (1997). *The Idea of India*. Farrar, Straus and Giroux.
7. Frankel, F. R. (1978). *India's Political Economy, 1947–1977*. Princeton University Press.
8. Paranjape, M. (Ed.). (2001). *Selected Works of Jawaharlal Nehru*. Penguin Books.